

УДК 031:908(477)

М. Г. Железняк

*к. філол. н., в. о. директора Інституту
енциклопедичних досліджень НАН України*

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ – ЗДОБУТКИ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Як відомо, слово “енциклопедія” вживалося в стародавній Греції на позначення обсягу знань, які мав засвоїти кожний освічений громадянин. Нині енциклопедіями називають найавторитетніші видання, що містять стислий виклад найважливіших відомостей з усіх галузей людського знання. Національна Енциклопедія – це візитівка держави, це сума знань про її історію, економіку, політику, культуру, побут, про найвизначніших представників народу, власне, про все знаменне на її землі. Енциклопедія – це реєстр національних надбань і багатств країни, це свідчення її історичних піднесень і падінь, це та скарбниця, в яку нинішнє покоління кладе все неперехідне й значуще, все те, що хоче залишити своїм нащадкам. Багато націй і держав пишаються своїми Енциклопедіями. Кому не відомі такі з них, як “Британіка”, “Ларус”, “Энциклопедический словарь” Брокгауза і Єфрона. Україна також має значні здобутки в енциклопедичній справі.

Уже в перші сторіччя після запровадження християнства на протоукраїнських землях укладалися рукописи енциклопедичного змісту. Таким був «Ізборних Святослава» (Київ, 1073). Першим друкованим довідником енциклопедичного змісту став «Лексикон словенороський і імен толкованіє» П. Беринди (Київ, 1627).

Першою українознавчою енциклопедією став довідник «Украинский народ в его прошлом и настоящем», на жаль, видано його лише два томи (Москва, т. 1 – 1914; т. 2 – 1916). На початку 30-х рр. у Харкові було засноване видавництво Української радянської енциклопедії (скорочено – УРЕ, головний редактор – Микола Скрипник), але 1934 р. в умовах загострення репресій видавництво ліквідували. Перша українська універсальна енциклопедія – «Українська загальна енциклопедія», скорочено – УЗЕ (т. 1–3, 1930–1935), видана у Львові (головний редактор Іван Раковський) – містила статті, які укладалися переважно за взірцем німецької енциклопедії Брокгауза, лише статті про українську культуру, історію визвольних змагань, біографічні довідки про українських державних і громадських діячів було написано спеціально, як і узагальнюючу статтю «Україна». У 1944 р. у радянській Україні знову було розпочато підготовку до видання «Української радянської енциклопедії», але 1948 р. працю над нею припинено.

Подією в історії української енциклопедистики стала поява «Енциклопедії українознавства» (ЕУ). У перші післявоєнні роки Зенон Кузеля та Володимир Кубійович згуртували українських науковців на еміграції для створення цієї енциклопедії. ЕУ мала на меті дати об’єктивну інформацію про Україну та український народ, зокрема висвітлити з наукових позицій питання, що замовчувалися або фальсифікувалися в СРСР. Видання «ЕУ» спонукало керівництво УРСР погодитися на пропозицію діячів української культури щодо видання в УРСР універсальної енциклопедії. У 1957 р. у складі АН України засновано Головну редакцію Української Радянської Енциклопедії, головним редактором її став Микола Бажан, а галузеві редакції очолили провідні науковці України. Протягом 1959–63 рр. видано т. 1–16 цієї Енциклопедії, в 1965 р. – том 17 «Українська Радянська Соціалістична Республіка» (по суті, систематична Енциклопедія про Україну). Це видання було своєрідним компромісом між владою, що хотіла зробити Енциклопедію знаряддям пропаганди, і більшістю авторів, котрі намагалися якнайповніше висвітлити досягнення українського народу в культурі, науці, економіці. У ній вдалося опублікувати відомості про окремих діячів культури, репресованих комуністичним режимом і замовчуваних у попередніх радянських виданнях. За прикладом УРЕ аналогічні національні енциклопедії видано і в інших республіках СРСР. У значно гірших політичних умовах (публікація енциклопедій допускалася лише зі санкції Політбюро ЦК КПРС) здійснювалося 2-е видання УРЕ. Цим пояснюєть-

ся те, що половина тиражу (50 тис.) 2-го видання опубліковано російською мовою, окрім того, цензура не пропустила багато матеріалу, що був у 1-му виданні УРЕ і в 1-му виданні УРЕС. Фактично у той же час у видавництві Торонтського університету розпочато п'ятитомне англomовне видання ЕУ – «Encyclopaedia of Ukraine». Серед діаспорних енциклопедичних видань варто назвати також «Українську малу енциклопедію» Євгена Онацького, видану в Буенос-Айресі в 1957–1967 роках, що характеризується особливою повнотою у висвітленні гуманітарних проблем та явищ української духовної культури.

Поруч із загальними енциклопедіями було видано низку галузевих. Особливо плідно працювала редакція УРЕ – видана нею двотомна «Енциклопедія кібернетики» була однією з перших у світі в цій галузі. Її опубліковано також російською мовою в Києві та німецькою в НДР. Лише наприкінці «перебудови Горбачова» зменшився цензурний натиск на Головну редакцію УРЕ, що позитивно відбилася на характері підготовки статей до «Української літературної енциклопедії». Найповнішим довідковим виданням у своїй галузі є тритомна «Енциклопедія географії України», видання якої розпочато в УРСР (1989), а закінчено у незалежній Україні (1993).

За роки незалежності видано одностомні енциклопедії «Українська мова» та «Архівна справа», тритомні «Енциклопедія лісівництва» та «Економічна енциклопедія», шеститомну «Юридичну енциклопедію», вісім з 10-ти томів «Енциклопедії історії України», три томи «Музичної енциклопедії», здійснюється видання «Шевченківської енциклопедії» в шести томах. Усього близько двадцяти галузевих і регіональних енциклопедій та енциклопедичних словників і довідників створено за роки незалежності України, однак лише одна – Енциклопедія Сучасної України є загальною універсальною енциклопедією про Україну ХХ.

Ідея створення Енциклопедії Сучасної України, до речі, вона замислювалася як третя частина Енциклопедії українознавства (ЕУ-3) і відповідно мала таку ж назву, належить Аркадію Жуковському – іноземному членові НАН України, професору Сорбони, довголітньому голові Наукового товариства імені Шевченка в Європі. Завітавши в черговий раз в Україну в середині 90-х років минулого століття, він запропонував зробити «невеличку енциклопедію на 3–4 томи як доповнення до Енциклопедії українознавства», виданої в діаспорі в 50–80-х роках під редакцією Володимира Кубійовича. На його думку, енциклопедія мала охопити період 80–90-х років, насамперед, роки горбачовської перебудови та перші роки незалежності, й містити статті про всі новітні події та явища, інституції, наукові та мистецькі напрями, а також відомих людей України. На час оприлюднення ідеї про створення ЕУ-3 А. Жуковський входив до складу Комітету науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном (КНК), до якого він і звернувся зі своєю пропозицією. Планувалося видати ЕУ-3 до 80-річчя заснування Національної академії наук України (1998 р.). Перший робочий зошит (літера «А») й було підготовлено до цієї дати. Але, як засвідчив досвід, доповнити існуючі енциклопедії (вони – завершений, самодостатній продукт) не так просто, та ми про це тоді не знали, натомість уже мали досвід співпраці з професором Жуковським над енциклопедичним проектом – допомагали йому з підготовкою 11-го (доповнюючого) тому ЕУ-2.

Аби чіткіше усвідомити місце ЕСУ серед українських енциклопедичних видань, варто коротко згадати про Енциклопедію українознавства. Як відомо, Наукове товариство ім. Шевченка, що відновило свою діяльність після Другої світової війни в Німеччині, у 1947 році прийняло рішення про створення цієї енциклопедії. Замислювалася вона та, власне, і була реалізована як два окремі, однак взаємопов'язані й взаємодоповнюючі видання.

Перша частина цієї праці дістала назву ЕУ-1. Вона складається з 3-х томів, що охоплюють за тематичним принципом усі галузі українознавства. На 1200 сторінках (нумерація наскрізна) подано у формі низки наукових статей загальні відомості про Україну – назву території та її народу, географічне положення та межі її земель, адміністративний поділ, фізичну географію та природу, геологію, клімат, рослинний та тваринний світ, населення й демографію, економіку, народне господарство, юриспруденцію, етнографію, мову, історію, культуру, літературу, пресу, охорону здоров'я та спорт, військово, одним словом, усі аспекти життя країни та етносу, ймення якого – українці. Редакційну колегію цього

видання очолювали Володимир Кубійович та Зенон Кузеля, серед авторів – відомі науковці: Наталя Василенко-Полонська, Іван Раковський, Юрій Блохін-Бойко, Святослав Гординський, Василь Біднов, Дмитро Дорошенко, Юрій Шевельов, Іван Зілінський, Григорій Махів, Іван Огієнко, Олександр Оглоблін, Ярослав Пастернак, Василь Сімович, Роман та Степан Смаль-Стоцькі, Дмитро Чижевський, які волею долі опинилися на еміграції.

Друга частина – це гаслова, або словникова, енциклопедія (ЕУ-2), що складається з 10-ти томів та згадуваного вже 11-го. Принцип укладання цієї енциклопедії абетковий, її статті значно коротші, а іноді й зовсім малі, на кілька рядків, однак вона більш деталізована щодо широти охоплення різноманітних аспектів української історії та реалій часу її творення; включає численні факти й події з різних сфер українського життя від найдавніших часів, а також окремі статті-персоналії про визначних діячів науки, літератури, мистецтва, політики, релігійного, громадського життя, війська, спорту в Україні й почасти поза її межами. ЕУ-2 розширювала, доповнювала, конкретизувала ЕУ-1. Як ЕУ-1, так і ЕУ-2 мали свої часові обмеження. Перша подавала стан української наукової думки на еміграції кінця 40-х – початку 50-х років ХХ ст., а друга охоплювала події до середини 80-х років цього ж століття. Окрім того, насамперед через віддаленість від джерел інформації, неможливість користування архівами, довідковою літературою в ЕУ-2 не було вміщено низку як статей-персоналій, так і статей загального характеру, зокрема про адміністративні одиниці, географічні об'єкти, промислові підприємства. Ще однією з причин відсутності тієї чи іншої статті в енциклопедичному виданні, яка, відповідно до його концепції, мала б там бути, є проблема автора – досить часто важко знайти потрібного фахівця, здатного підготувати енциклопедичну статтю. Зіткнулися з цим і творці ЕУ. Звичайно, будь-яке енциклопедичне видання має пропуски, тому в енциклопедистиці поширена практика видання доповнюючих томів. Знаючи про такі пропуски, професор А. Жуковський, який після смерті В. Кубійовича 1985 року очолив НТШ в Європі та головну редакцію ЕУ-2, звернувся до Національної академії наук України в особі голови КНК академіка Я. Яцківа з проханням допомогти підготувати 11-й том ЕУ-2. Праця над цим томом поклала початок багатолітньому спілкуванню з професором А. Жуковським і вилася в низку спільних проєктів Наукового товариства ім. Шевченка та Національної академії наук України, найважливіший з яких – багатотомна Енциклопедія Сучасної України.

Як уже було зазначено, теоретично провести роботу з доповнення та осучаснення ЕУ-2 здавалося абсолютно просто, однак практично це виявилось досить компліковано, оскільки А. Жуковський планував наповнити ЕУ-3 не лише новими статтями про події та нові реалії останніх років існування СРСР та перших років незалежної України, а й доповнити новою інформацією чимало статей, поданих у різних 10-ти томах ЕУ-2. Це вносило плутанину, бо ЕУ-2 творилася протягом тридцяти семи років, статті на перші літери абетки були написані в 50-х роках, з того часу на момент започаткування ЕУ-3 минуло понад 45 років, тому доповнювати ці статті було складно. Окрім того, читачеві потрібно було мати комплект ЕУ-2, яку тоді лише розпочало перевидавати НТШ у Львові. Виникла дискусія серед членів Ініціативної групи, яка утворилася у складі КНК, щодо статусу, структури та наповнення ЕУ-3. Тим часом силами працівників КНК було проведено підготовчу роботу зі створення словника енциклопедії, розіслано значну кількість листів з анкетами та навіть замовлено кількасот статей у провідних науковців НАН України. Аналізуючи з позицій сьогодення наші дії, мушу зізнатися, що, на жаль, ніхто з нас, окрім Аркадія Жуковського, не мав практичного досвіду енциклопедичної роботи, тому й було зроблено чимало організаційних помилок. У процесі підготовки змінилася не лише назва, а й сама концепція енциклопедії. Остаточо від доповнюючого характеру ЕУ-3 відмовилися, коли почали отримувати відповіді на розіслані листи та анкети. Логіка зібраного матеріалу й те зацікавлення, яке виявила широка громадськість, підказували, що це має бути цілком самостійна оглядова енциклопедія із власним обсягом матеріалу, власними принципами його добору й інтерпретації, власним науковим і творчим обличчям. А її назва мала засвідчувати, що ця енциклопедія присвячена розвитку незалежної держави – Україні. Для кращого розуміння сучасних процесів державотворення редакція вирішила вмістити певну кількість статей про організацію та осіб, котрі позитивно чи негативно впливали на події становлення сучасної України, з попередніх періодів, насамперед української

державності 1917–20 рр. Отож, на думку редакції, межі української сучасності сягають, принаймні, початку століття, тому Енциклопедію Сучасної України варто розглядати як енциклопедію України ХХ ст. За всієї умовності будь-яких періодизацій, столітній часовий масив виділяється як певна цілісність і хронологічно, і під кутом зору історичної подійності. Зрозуміло, що увібгати всю важливу інформацію за такий період у три томи було не реально.

Енциклопедія Сучасної України – у певному значенні унікальний проект, оскільки на сьогодні в Україні немає енциклопедій, що охоплювали б за столітній період усі сфери життєдіяльності цілої країни. З історичного погляду ХХ століття – надзвичайно цікавий і важливий період: це і час відновлення української державності в 1918 році, і її втрата, і об'єднання українських земель, і, нарешті, Незалежність 1991 року та становлення сучасної держави – України. Відновлення державності покликало до життя низку нових інституцій, на політичній арені з'явилися нові партії, рухи, об'єднання. Прийшло нове покоління науковців, митців, політичних і громадських діячів, дипломатів, спортсменів тощо. Про все це редакція вирішила зібрати матеріали, систематизувати й науково опрацювати їх. Такий значний часовий період, а тим паче насичений небуденними подіями, цілком заслуговував на відбиття в енциклопедії, окрім того, частина матеріалу, що була вже представлена в ЕУ, а також в Українській Радянській Енциклопедії (УРЕ), потребувала доповнення, виправлення, об'єктивного висвітлення. Саме це й стало поштовхом до з'яви ідеї про створення Енциклопедії Сучасної України, за реалізацію якої взялися науковці Національної академії наук України, низки галузевих академій та вишів. Отже, Ініціативна група вирішила творити абсолютно самостійну багатотомну енциклопедію, що всебічно й неупереджено подала б багатогранний образ нашої країни у ХХ–ХХІ століттях. Професор Жуковський запропонував запросити до участі в праці над ЕСУ Івана Дзюбу, якого він, послуговуючись назвою статті Дзюби про Сковороду, називав «найбільшим нашим розумом».

Згода І. Дзюби ввійти до складу Головної редакційної колегії, більше того, разом з А. Жуковським та О. Романівим (тогочасним Головою відновленого у Львові Наукового товариства ім. Шевченка) очолити її, остаточно розв'язала низку організаційних питань, зокрема місцезнаходження Головної редакції та координаційного центру в справі створення ЕСУ. Перемогла думка професора А. Жуковського, який добре орієнтувався в ситуації в Україні й наполіг, щоб проект ЕСУ виконувався науковцями НАН України, а координаційний центр знаходився не у Львові, як бажав того О. Романів, а в Києві. Усе це й зумовило створення спочатку в рамках згадуваного КНК Координаційного бюро ЕСУ, яке 1998 року відповідно до постанови Президії НАН України набуло статусу самостійної юридичної особи, а від 2005 року було реформовано в Інститут енциклопедичних досліджень НАН України.

Новостворене КБ ЕСУ, у штаті якого було три особи, розпочало роботу з підготовки методичних матеріалів для створення ЕСУ. До співпраці залучили багатьох колишніх працівників УРЕ. У той же час розпочалися перемовини з керівництвом видавництва «Українська енциклопедія ім. Миколи Бажана», спочатку з Анатолієм Кудрицьким, а пізніше з Михайлом Зяблюком, щодо об'єднання зусиль у праці над новою українською енциклопедією, однак домовитися не вдалося. Натомість Президент Національної академії наук України академік Б. Патон підтримав починання А. Жуковського, Я. Яцківа, О. Романіва та І. Дзюби, було прийнято кілька постанов та розпоряджень Президії НАН України, у яких проект ЕСУ трактувався як пріоритетний напрям діяльності Національної академії наук України, а її установам було рекомендовано включати до наукових планів питання підготовки ЕСУ.

Якщо порівнювати Енциклопедію Сучасної України з попередніми українськими енциклопедичними виданнями, то, насамперед, варто наголосити на двох принципових моментах – відсутність ідеологічних і партійних пріоритетів, особливо це стосується порівняння з УРЕ, і широтою охоплення різних сфер буття в Україні. Друга особливість відрізняє ЕСУ як від УРЕ, так і від ЕУ, в якій до того ж нерівномірно представлено матеріал з різних регіонів України (гірше центральні та східні її частини порівняно з західними).

При обговоренні концепції ЕСУ постало питання принципів добору «героїв» статей. Енциклопедисти розрізняють формальні та неформальні критерії відбору, без наявності першого неможливо творити енциклопедичний продукт, а другий не позбавлений суб'єктивності. Оскільки Головна редак-

ційна колегія прийняла рішення, що ЕСУ має базуватися на принципах об'єктивності, неупередженості та всебічності у висвітленні того чи іншого явища, події, діяльності особи, то критерієм відбору для вміщення останньої в реєстр ЕСУ є реальний внесок особи у сферу її професійної діяльності – чи то в науку, чи в літературу, політику, спорт тощо. Редакції не завжди легко оцінити науковий чи мистецький доробок претендентів на включення до ЕСУ, у таких випадках спираємося на думку консультантів, які є авторитетами у своїй галузі, знають досягнення колег і можуть об'єктивно поцінувати їхні професійні здобутки. Відбір персоналій на експертній основі, коли визначальними є наукові та творчі здобутки, особливо важливий у нашому суспільстві, адже часто популярність чи навіть цитованість тієї чи іншої особи зумовлена її «розкрученістю». Звісно, час усе розставить на свої місця, однак, створюючи енциклопедію про сучасність, редакція має виявляти гнучкість, повинна бачити серед загалу значне, вагоме й «відсівати» перехідне, пересічне, одноденне. Ті чи інші формальні критерії не може ігнорувати жодна енциклопедія, але елементарна справедливість і здоровий глузд підказують, що вони не повинні бути абсолютними. Укладачі ЕСУ прагнуть належно оцінити внесок в українське життя, у науку й культуру не лише тих, хто вже отримав офіційне визнання, а й молодих науковців, політичних та громадських діячів, митців, які вже сьогодні визначають плідні новаторські тенденції, за якими – майбутнє. Головна редакція керується єдиним критерієм – представити події, факти, організації, персоналії в правдивому світлі, бути якнайбільш об'єктивною. Чи завжди це вдається? Оцінювати це насамперед читачеві, однак прагнення наші такі!

Якщо говорити про науковий блок в УРЕ, то в ньому переважають статті про членів-кореспондентів та дійсних членів АН СРСР та АН УРСР, натомість інформація про сотні відомих науковців, що не мали цих звань, не потрапила на її сторінки. Відомо ж, що претендентами на зазначені вище звання, зазвичай, є 8–10 осіб з майже рівними науковими здобутками (відкриттями, новаторськими публікаціями тощо), однак в члени Академії потрапляють одиниці, очевидно, найкращі, але ж... Тому редколегія ЕСУ вирішила змінити принципи відбору науковців і подавати статті про всіх, хто має ступінь доктора наук. Така настанова нібито повертала укладачів Енциклопедії до формального критерію, однак і дозволяла належним чином поцінувати внесок українських учених у вітчизняну й світову науку. А формальний чинник нівелюється розміром статті, повнотою викладу інформації тощо.

Звичайно, і цього разу не обійшлося без дискусій. Особливо гостро виступав проти вміщення статей про всіх науковців зі ступенем доктора наук О. Романів. Добрими аргументами на користь антропологічного характеру ЕСУ було те, що донині в Україні є лише одне узагальнене видання про науковців – «Учені вузів Української СРСР» (К., 1968), щоправда минулого року в Інституті енциклопедичних досліджень НАН України було підготовлено метабібліографію «Науковці України ХХ – ХХІ століть» (К., 2010, укладачі М. Г. Железняк, Л. М. Гутник, Т. А. Галькевич) як один з етапів підготовки енциклопедичного довідника про наукові сили України.

У переважній більшості енциклопедичних видань статті-персоналії складають третину обсягу. У передмові УРЕ так і зазначено: близько третини загальної кількості статей – біографічні матеріали. Большая Российская Энциклопедия також декларує, що біографічні статті – «это самый большой по числу статей раздел энциклопедии». В ЕСУ статті-персоналії складають понад 50 % об'єму загальної кількості статей. І це й не дивно, оцінюючи значення ЕСУ, Я. Д. Ісаєвич у листі до редакції зазначає, що ЕСУ «на даному етапі заміняє і національний біографічний словник».

Обидва критерії (формальний і неформальний) застосовує редакція при відборі персоналій із мистецького блоку, оскільки система відзнак, яка й досі існує в Україні, не завжди адекватно оцінює реальний внесок митця в ту чи іншу сферу української культури. Такий підхід дозволяє потрапити на сторінки ЕСУ перш за все особистостям, які завдяки своєму розуму, таланту й праці зробили реальний внесок у розвиток тієї чи іншої галузі. Декого з них через об'єктивні чи суб'єктивні причини не було поціновано офіційно, а нині чимало відомих літераторів, митців та музикантів і самі відмовляються від офіційних почесних звань, нагород та участі в професійних спілках. На жаль, нерозбірливість чиновників і корупція знівелювали майже всі державні звання та нагороди.

Початок будь-якої енциклопедії – це створення її словника, або реєстру, якому, зазвичай, пе-

редує вироблення та усталення концепції. Укладачі та автори ЕСУ коротко заманіфестували її так: ЕСУ – це загальна універсальна енциклопедія про Україну ХХ–ХХІ століття в особах, інституціях, поняттях. Вона охоплює всі сфери буття України – від географічного положення, природи, історії, політичного устрою, економіки й промисловості, науки, культури, мистецтва, літератури до спорту й молодіжної субкультури. Особливу увагу в ній приділено новим явищам – елементам громадянського суспільства, політичним партіям, громадським рухам, бізнесовим структурам, недержавним формам економічної, культурної та іншої діяльності. Особливо широко представлені персоналії. Такий антропологічний характер ЕСУ, як уже зазначалося, не випадковий: для редакції кожна творча особистість – цінність. Створюючи Енциклопедію Сучасної України, ми усвідомлюємо, наскільки багатогранно талановитий наш народ. Отже, кілька слів про реєстр ЕСУ, що містить не лише персоналії, а й загальні статті. Відбір останніх зумовлений характером, типом енциклопедії, від цього залежить і повнота видання, неабияку роль відіграє реєстр в утвердженні, кодифікації термінології. Відомо, що всі словники поділяють на два типи – лінгвістичні й енциклопедичні. Предметом опису перших є лексична одиниця, других – реалія, яку називають реєстровим словом, заголовком статті. Ця типологія, запропонована свого часу Л. Щербою, з певними модифікаціями актуальна й нині. Нормативність реєстрового слова енциклопедії чи енциклопедичного словника визначає важливість цих видань для розвитку будь-якої мови, зокрема й української. Власне, цим і пояснюється значна копітка робота, з якої починається будь-яка енциклопедія, – укладання її словника, або реєстру. Станіслав Кульчицький у статті «Вітчизняна історія в енциклопедичному форматі» (Енциклопедичний вісник України. К., 2009. Ч. 1. С. 41) ділиться враженнями, як проходив процес укладання словника Енциклопедії історії України: «...переглядали наукові монографії останнього десятиліття, щоб знайти в них «свіжу термінологію». Критично аналізувався не лише набір термінів, але й логічний зв'язок між ними, змістове наповнення. Робота над першим варіантом словника тривала майже 2 роки».

Подібну роботу, але в значно ширших масштабах, що й зрозуміло з огляду на універсальність ЕСУ порівняно з галузевим статусом Енциклопедії історії України, здійснила редакційна колегія ЕСУ. Але оскільки Енциклопедія Сучасної України охоплює не лише ХХ, а й ХХІ століття, то доводиться повсякчас доповнювати словник не лише новими іменами, а й новими поняттями, науковими напрямками, інституціями, підприємствами, партіями, громадськими організаціями тощо. Чимало проблем виникає з „плинністю“ інформації, численними перейменуваннями, змінами підпорядкування, форм власності, які притаманні суспільству з перехідною економікою. Це одна з суттєвих проблем, з якою стикаємося у своїй роботі. Якщо в інтернет-виданнях можна прослідкувати й відповідно вносити зміни, то в друкованих енциклопедіях робити це надзвичайно складно.

Замовлення статей та збір інформації є не менш важливою ланкою підготовки енциклопедичного видання. В ЕСУ цю справу організовано з використанням досвіду редакцій попередніх українських енциклопедій – ЕУ та УРЕ. Наприклад, інформацію про науковців редакція збирала, звернувшись до навчальних та наукових закладів з проханням подати списки докторів наук, що працювали в них від часу заснування закладу. Фактично всі установи відгукнулися, надавши таку інформацію, окрім того, було призначено координатора, з яким редакція співпрацює в питаннях підготовки статей, доповнення та уточнення, оновлення списків. Однак і тут укладачі ЕСУ зіткнулися з низкою проблем, адже багато вишів та академічних інститутів не мали на той час опублікованої історії своїх закладів, лише нині спостерігається значний інтерес до цього питання. Особливо в перші роки праці над ЕСУ відчувався брак інформації в наукових колективах про своїх колег-попередників. У Радянському Союзі науковці, люди творчих професій досить часто змінювали місце проживання та праці, частина з них переїздила у великі наукові чи навчальні центри, «выкачка мозгов и талантов» з республік у центр Союзу – Москву чи Ленінград – досить добре прослідковується на долях талановитих людей у ХХ столітті. Іноді доводиться здійснювати значну пошукову роботу для встановлення точних дат життя, назв основних друкованих праць, адже до останніх десятиліть персональні бібліографічні чи біобібліографічні покажчики мав лише незначний відсоток науковців. У статті М.Г. Железняка, Л.М. Гутник, Т.А. Галькевич «Персональні біографічні та бібліографічні посібники науковців України: сучасний

стан і проблеми», вміщеній у вже згадуваній книзі «Науковці України ХХ–ХХІ століть. Метабібліографія», зазначено: «Якщо у 1920–60-х роках у середньому виходило декілька видань на рік, то від 1970-х років їх випуск починає збільшуватися. Простежується динаміка зростання, за якою у 1970-х роках у середньому видавали 6, у 1980-х роках – 15, у 1990-х – понад 20, у 2000-х – близько 70 покажчиків на рік». Окрім того, і за часів радянської доби, і в наш час у державі немає належного ставлення до людини, до її праці й здобутків, ми досі ще залишаємося в радянській системі координат, де людину розглядали як “гвинтик” чи “коліщатко”, натомість варто пам’ятати Франкові слова про те, що народ, який не вміє цінувати своїх визначних людей, не може називатися освіченим. У справі встановлення біографічних даних багато допомагають редакції архіви, працівники яких, зазвичай, сприяють у пошуках нашим авторам чи редакторам. Натомість наші запити до Відділів реєстрації актів громадського стану після прийняття закону України «Про органи реєстрації актів громадського стану» втратили будь-який сенс. Інформація про дату та місце народження чи смерті вважається конфіденційною і розголошенню не підлягає. Це надзвичайно ускладнює працю над біографічними статтями.

За часів незалежності з’явилося чимало видань типу «Хто є хто?», що, безумовно, полегшує нашу роботу, також видано низку довідників енциклопедичного характеру, в яких у тій чи іншій формі представлені здобутки провідних науковців вишів України та академічних інститутів. Історія створення довідникових видань про університетські професорсько-викладацькі колективи сягає кінця ХІХ століття, коли було підготовлено й видано низку довідників про професуру Харківського університету, університету Св. Володимира в Києві тощо. У кінці 20-х років ХХ століття Академія наук СРСР опублікувала довідник у 4-х частинах «Наука и научные работники СССР», що містив інформацію про багатьох учених Радянського Союзу. Довгий час він був чи не єдиним джерелом про науковців СРСР, зокрема, й України. Окремі томи були присвячені науковцям Москви та Ленінграду, інформація про вчених України була розкидана у двох інших томах, та все ж таки, це була перша систематизація відомостей (хоч і мінімальних) про наукові сили України. Навіть побіжне знайомство з довідником дозволяє твердити, що відсоток українців серед наукових кадрів СРСР був досить значним. Згадуваний довідник «Учені вузів Української СРСР» містив розлогі статті про провідних науковців вишів України, зокрема, було вміщено статті про всіх завідувачів кафедр, докторів наук. Чимало інформації про науковців України містить також довідник «Кто есть кто в высшей школе» в 5-ти томах (М., 1992). Такі видання – це не лише реєстр наукових працівників, а й можливість представити суспільству здобутки академічної та вузівської науки. Нові суспільні відносини, що розвиваються в Україні від початку 90-х років, зумовили не лише створення нових навчальних закладів, а й породили конкурентну боротьбу за майбутнього студента. Сучасним вишам, на відміну від радянських, коли проблемою для багатьох були великі конкурси, довелося зайнятися просуванням своїх послуг на ринку освіти. Не останнім аргументом для абітурієнта на користь вибору ним навчального закладу стала наукова база вишу, наявність відомих науковців серед професорсько-викладацького складу, традицій, наукових шкіл тощо. Керівництво багатьох вузів, розуміючи це, розпочало створювати іміджеві видання про історію й сучасність свого закладу. Як зазначили Б. С. Зіменковський, М. Р. Гжегоцький та О. Д. Луцик у передмові до своєї книги «Професори Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького: 1874–2006» (Львів, 2006), видання було «заініційоване кількома чинниками: 1) підготовкою багатотомного видання Енциклопедії Сучасної України, до якого, за задумом його упорядників, мали ввійти наукові біографії більшості провідних науковців Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького». Таким чином можемо констатувати, що створення ЕСУ дало своєрідний поштовх для вчених багатьох вишів, інститутів національної та галузевих академій у справі опрацювання та підготовки відповідних довідників. Сьогодні редакція ЕСУ має більш-менш повний реєстр вітчизняних науковців рівня доктора наук.

Мистецький блок в ЕСУ представлено статтями про архітектуру, живопис, графіку, скульптуру, кіно, театр, музику, етнографію, естраду, цирк, теле- та радіомистецтво. За кількісними показниками це найбільший тематичний блок ЕСУ. Значний відсоток його статей складають статті про види, жанри, стилі, течії та напрямки в мистецтві, представлено також найголовніші осередки, школи, творчі

спілки, колективи, музеї та галереї; не поминули й наукові та навчальні заклади мистецького спрямування. Однак найбільшу кількість становлять статті-персоналії. Окрім статей про митців, що мають почесні звання чи отримали державні премії, в ЕСУ подаємо персоналії про архітекторів, художників, скульпторів, композиторів, виконавців, музик, акторів, що не мають офіційних звань та нагород, але стали чи стануть (за всіма ознаками) явищем в українському мистецтві. Широко подаємо в ЕСУ і статті про мистецтво діаспори. Переважна більшість статей-персоналій підготовлена мистецтвознавцями й містить оцінку творчого доробку, внеску особи в загальну скарбницю української чи світової культури. Нині з редакцією співпрацює понад 100 авторів-мистецтвознавців. Зазвичай, персоналії про митців супроводжуються світлинами й фото однієї-двох робіт, одна з яких – на кольоровій вклейці.

Одне з важливих питань, що виникло при підготовці ЕСУ, – це обсяг статей-персоналій. Вони не можуть бути однаковими, адже внесок різних людей в ту чи іншу галузь науки чи культури, суспільного життя різниться.

ЕСУ відкрила плеяду раніше замовчуваних особистостей або показала ті грані їхньої творчості, що мало висвітлювалися. Відомо, що про осіб, які зазнали репресій, в радянських енциклопедіях переважно не згадували. Наприклад, відомий мовознавець Всеволод Ганцов, який уже першими працями заявив про себе як науковець загальнослов'янського масштабу, 27 років перебував у засланні за сфабрикованою справою “Спілка визволення України”. Лише в 50-х роках він повернувся в Україну, але його ім'я було викреслено з історії українського мовознавства. Таких прикладів тисячі... Це не лише науковці, а й митці, письменники, громадські й політичні діячі, яким не дала комуністична влада зреалізувати свій талант, застосувати свої знання, більше того – позбавила їх життя або перетворила його на справжню муку. Нині є сотні публікацій про цих людей, але коли редакція розпочинала працю над ЕСУ, ці імена були маловідомі, їхній внесок в українську науку, культуру, громадське життя ще потребував адекватної оцінки. Ми ж намагалися не пропустити жодної значної постаті з українського наукового, культурного, господарського, політичного життя.

У будь-якій енциклопедії персоналії займають відчутний відсоток статей, однак, окрім них, залежно від концепції видання, є певна частина гасел, що присвячена поняттям, географічним об'єктам, адміністративним одиницям, установам, підприємствам, галузям промисловості та сільського господарства, науковим напрямам, політичним та громадським рухам, засобам масової інформації тощо. В ЕСУ подаємо інформацію про всі адміністративні одиниці – області, міста, райони, селища міського типу, навіть про деякі села, що відіграли відчутну роль в історії України, є осередками тих чи інших народних промислів тощо.

У статтях про міста, окрім їхньої історії, подаємо відомості про промисловість, сільське господарство, наукові та навчальні заклади, музеї, культові споруди, пам'ятки тощо. Матеріал, зібраний про населені пункти України, містить багато цікавої інформації, а іноді й маловідомі факти. На жаль, не всі знають (або мало знають) про унікальні природні об'єкти, пам'ятки архітектури, історичні споруди, експонати (оригінальні полотна відомих художників, артефакти з археологічних розкопок), що є не лише в центральних, а й місцевих краєзнавчих музеях в різних регіонах нашої країни.

Значний відсоток статей в ЕСУ присвячено спортові та видатним українським спортсменам. Критерієм відбору – у даному випадку він однозначний – є досягнення: перші три призові місця на Олімпійських іграх, чемпіонатах світу, Європи. Подаємо також статті про найвідоміші українські команди, спортивні товариства, школи.

Специфіка ЕСУ і в її українознавчому характері. Це, власне, універсальна українознавча енциклопедія, тому будь-яка загальна стаття мусить бути «прив'язана» до України. Наприклад, у статті «Кібернетика» лише коротко подано інформацію про цей науковий напрямок, історію його розвитку та найвідоміших науковців галузі, основну ж частину статті присвячено розвитку кібернетики саме в Україні, дослідженням широкого кола проблем кібернетики саме українськими науковцями. Так і з іншими статтями про поняття, події та навіть країни. До статей про зарубіжні країни обов'язково вміщуємо відомості про українців, місця їх компактного проживання, їхні установи, організації, видання. З ЕСУ можна дізнатися чимало нового, наприклад, що в бразилійському містечку Антонія

Олінто живе багато українців, а саме містечко занесено до туристичної карти країни – подорожуючі приїжджають, аби в українській церкві подивитися на вишиту коралами ікону Божої Матері. Або із статті «Азара» можна отримати докладну інформацію про це містечко в Аргентині, яке заснували українці (наші співвітчизники брали, активну участь у колонізації цієї країни). В ЕСУ подано статті не лише про відомих осіб української діаспори, а й про представників інших націй з різних країн, які досліджували чи нині досліджують широке коло питань української історії, культури та сьогодення. Це й літературознавці, і перекладачі класиків української літератури, зокрема Тараса Шевченка, й археологи, історики, етнографи, мовознавці, кінознавці, політологи тощо.

ЕСУ добре ілюстрована. За незначним винятком, статті-персоналії містять світліну, загальні статті, окрім фото, – схему, таблицю, а статті про області та райони – ще й карту. Іконографічний матеріал редакція трактує як продовження поданої в статті інформації. Кожний том містить кольорову вклейку на 24–32-х сторінках. Чимало уваги укладачі ЕСУ приділяють питанням бібліографічного забезпечення статей. Зазвичай, кожна загальна стаття містить пристатейну літературу.

Енциклопедії створюються довго, необхідна значна підготовча роботи та добра джерельна база. Певною мірою редакція ЕСУ працює паралельно над виданням ЕСУ та створенням Баз даних. База даних ЕСУ знаходиться на електронних носіях, що дозволяє швидко групувати інформацію за галузями, авторством, датами. Це відкриває широкі можливості для підготовки різноманітних галузевих, регіональних енциклопедій та словників. Базу даних ЕСУ використано при виданні спільно з Національною бібліотекою України ім. В. І. Вернадського НАН України довідника «Наукові бібліотеки України» (К., 2004), а також книг «Імена України в космосі» (Л., 2003), «Жінки-вчені Києва» (К., 2003). Уперше матеріали ЕСУ було використано 1997 року при виданні редакцією ЕСУ разом із співробітниками історико-архівного управління Міністерства закордонних справ України енциклопедичного довідника «Дипломатія сучасної України». Це було своєрідне опробування матеріалів для публікації в Енциклопедії. Статті, вміщені у довіднику, ввійшли, звичайно, з певними змінами та доповненнями до низки томів ЕСУ. Чому було обрано розділ «Дипломатія» для створення такого «пробного» енциклопедичного видання? Перш за все тому, що цей напрямок, за винятком окремих персоналій, фактично не представлений в ЕУ-2. Окрім того, таке видання, на думку укладачів довідника, певною мірою мало б заповнити інформаційну прогалину про сучасний стан дипломатичної служби в Україні, бо тоді ще не існувало цілісного видання про основні напрямки зовнішньої політики нашої держави та її дипломатів, не було щорічника «Україна дипломатична». Методичні розробки та рекомендації ЕСУ щодо створення енциклопедичних видань використані при підготовці тритомного Тернопільського Енциклопедичного Словника.

До складу редакційної колегії ЕСУ входять відомі в Україні та світі науковці, мистецтвознавці, громадські діячі. Серед них: В. Буркат, І. Гамкало, В. Геєць, Є. Головаха, Д. Горбачов, Д. Гродзинський, І. Дзюба, А. Жуковський, Я. Ісаєвич, С. Кульчицький, І. Курас, В. Лісовий, Д. Макаренко, О. Маринич, М. Мельник, О. Мишанич, В. Наулко, О. Онищенко, Б. Патон, В. Пилипенко, Л. Пиріг, В. Походенко, О. Романів, І. Сергієнко, А. Шидловський, А. Шпак, Я. Яцків та ін. На жаль, чимало з них уже відійшли за світи. Тематичні відділи ЕСУ очолюють визнані авторитети своєї галузі. Нині над статтями до ЕСУ працює понад 3000 авторів, переважна більшість яких – доктори та кандидати наук. Зокрема, О. Астаф'єв, В. Борисенко, С. Брауде, Л. Брюховецька, О. Вацеба, В. Войтенко, І. Гамкало, Ю. Глеба, М. Голубець, В. Грабовський, С. Грабовський, Д. Гродзинський, Ю. Грот, Ю. Губський, В. Драга, А. Жуковський, М. Жулинський, Р. Зорівчак, М. Ільницький, Я. Ісаєвич, Н. Клименко, Л. Крушельницька, І. Лозовський, М. Мельник, О. Немкович, В. Панченко, Б. Патон, В. Пилипенко, Л. Пиріг, Г. Півторак, В. Пожилова, М. Попович, Ю. Ранюк, О. Романів, М. Рябчук, Ю. Станішевський, М. Стріха, М. Сулима, О. Федорук, Б. Фільц, В. Ханко, Ю. Шаповал. Багато з них є авторами від першого тому, не можна уявити ЕСУ без статей Г. Самойленка з Ніжина, Т. Сулятицького з Чернівців, Т. Пустовіта та В. Ханка з Полтави, Г. Зленка та Т. Басанець з Одеси, братів Б. та К. Хоменків і А. Подолинного з Вінниці, М. Костриці з Житомира, Р. Зорівчак, Ю. Бірюльова, Л. Зашкільняка, М. Литвина, К. Науменка зі Львова, Л. Богданової, Л. Тверської та Т. Шпаковської з Дніпропетровська, О. Єпіфанової та О. Хорунжої з

Луганська, Є. Мірошниченка з Миколаєва, В Чирви з Сімферополя та багатьох інших поважних авторів. Саме завдяки їхньому ентузіазмові, допомозі, жертвовності твориться ЕСУ. Якщо говорити про авторів з діаспори, то, окрім А. Жуковського, з ЕСУ активно співпрацюють українці зі Словаччини: М. Мушинки, М. Неврлий, Л. Бабота, В. Ірешлик. Від перших томів ЕСУ її автором є М. Василик з Аргентини, О. Борушенко з Бразилії, Р. Сенькусь, А. Макух, Л. Жук та С. Ільницький з Канади. Писали для нас і Л. Рудницький, і Р. Сербин, і В. Ревуцький, і М. Шафовал. Багато статей з релігійної тематики підготував А. Баб'як з Італії. У Польщі маємо надійних авторів – С. Заброварного, Ю. Гаврилюка, О. Колянчука. Значну кількість статей до ЕСУ підготували В. Чумаченко з Краснодару, В. Чорномаз з Владивостока, Ю. Барабаш з Москви, Т. Лебединська з Санкт-Петербурга. У справі підготовки ЕСУ багато допомагають керівник Інституту енциклопедичних досліджень АН Молдови К. Манолаке, головний редактор Грузинської енциклопедії З. Абашидзе, польський славіст Б. Бакула, викладач Гомельського університету В. Лебедева та інші.

Завдання ЕСУ – побачити й інтерпретувати нове, що з'явилося в житті українського суспільства, і включити його в багатющу, справді грандіозну картину реальної України в усіх аспектах, до того ж на рівні всіх регіонів, що особливо важливо з огляду на активізацію регіонального життя в Україні. Ця інформація здатна буде зміцнити в її громадян надію та викликати почуття гордості за свою країну, а зацікавленим чужинцям дасть поважне уявлення про Україну.

Укладачі ЕСУ, як зазначав І. Дзюба у своєму виступі на загальних зборах Національної академії наук України у квітні 2001 року, розглядають її як своєрідне підґрунтя Української Універсальної Енциклопедії (нині – Великої Української Енциклопедії) – найвищого узагальнення та систематизації суми наших знань про світ і про себе, свідчення інтелектуального й культурного потенціалу нашого суспільства, нашої здатності до саморепрезентації в сучасному насиченому світовому інформаційному просторі, спроможності посісти належне місце в світовій культурній взаємодії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кауфман И. М. Русские энциклопедии. Вып. 1. Общие энциклопедии. Москва, 1960;
2. Кубійович В., Маркусь В. Дві українські енциклопедії. Нью-Йорк, 1961;
3. Гудовщикова И. В. Общие зарубежные энциклопедии. Ленинград, 1963;
4. Кубійович В. Довідники Українознавства й Англomовна Енциклопедія Українознавства // Альманах УНС. 1972;
5. Шмушкис Ю. Е. Советские энциклопедии: Очерки истории. Вопросы методики. Москва, 1975;
6. Черниш Н. І. Українська енциклопедична справа. Л., 1998;
7. Черниш Н. І. Нариси з історії світової енциклопедичної справи. К., 2009;
8. Ісаєвич Я. Д., Железняк М. Г. Енциклопедія // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2009. – Т. ІХ. – С. 206–209;
9. Железняк Н. Г. История украинской энциклопедистики // Probleme actuale ale cercetărilor enciclopedice. Materialele Simpozionului internațional 11–12 noiembrie 2010. Chișinău, 2011.